

РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ В ПРОЦЕСІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ФОРМУВАННЯ САМОКОНТРОЛЮ УЧНІВ

У статті здійснено аналіз понять пізнавальної активності та самостійності учнів, розглянуто дидактичні умови організації самостійної роботи в школі у контексті формування умінь та навичок самоконтролю школярів.

Сучасна освітня парадигма спрямована на становлення особистості з високим інтелектуальним потенціалом, яка буде здатна вчитися і працювати в умовах постійного розширення інформаційного простору, що значною мірою залежить від умінь школярів самостійно знаходити, переосмислювати, об'єктивно оцінювати інформацію та практично її застосовувати. Формування загальної культури учнів неможливе без розвитку в них пізнавальної активності та самостійності, вмінь та навичок самоконтролю.

Навчальна діяльність школярів є основою формування умінь перевірки і коректування власної діяльності. Учень, поставлений в умови організації своєї навчальної діяльності, озброюється вміннями планувати свою роботу і контролювати хід її виконання [1: 5]. У контексті сказаного однією з важливих задач навчання стає розвиток умінь школярів самостійно контролювати й оцінювати результати своєї діяльності, що дозволить ефективно керувати процесом оволодіння цими знаннями.

Питання формування самоконтролю в учнів стали предметом широкого вивчення і дослідження в сучасній педагогічній та психологічній науці. Проблема самоконтролю у навчанні знайшла своє відображення у працях таких учених, як Є.П. Бочарова, Т.А. Барановська, Т.І. Гавакова, К.П. Мальцева, Г.О. Собієва, С.П. Тищенко, які досліджували психологічний зміст самоконтролю. Місце і функції самоконтролю в різних видах діяльності й поведінки висвітлено у працях М.Й. Боришевського, В.К. Васильєва, П.Я. Гальперіна, Ю.З. Гільбуха, В.В. Давидова, Л.Г. Ітельсона, Л.Я. Жігло, І.О. Зимньої, А.К. Маркової, В.Г. Романко, В.В. Репкіна, Б.А. Федоришина та інших. Л.С. Виготський, П.П. Блонський, Є.А. Бугріменко, Я.І. Бурковський, Т.І. Гавакова, О.І. Липкіна, В.Г. Селіванов, С.О. Гавриліна, Є.Н. Савченко, Т.І. Шамова розглядали питання врахування індивідуальних і вікових особливостей учнів при формуванні самоконтролю.

Проте аналіз наукової літератури з проблеми нашого дослідження дозволяє зробити висновок, що на сучасному етапі проблема формування умінь і навичок самоконтролю в навчальній діяльності у школярів залишається фактично не розв'язаною, тому що недостатня увага приділялася питанню визначення умов, що сприяли б найбільш ефективному формуванню зазначених умінь. Оскільки розвиток пізнавальної активності й самостійності в учнів є необхідними умовами формування в них самоконтролю, ми вважаємо, що метою нашої статті повинен стати аналіз вищезазначених понять, їх зіставлення та визначення інших дидактичних умов організації самостійної роботи школярів.

Самоконтроль є діяльністю, що здійснюється школярем за власною ініціативою, системою розумових дій, спрямованих на самостійний контроль і корекцію ходу та результатів навчання, на аналіз і попередження недоліків у його навчальній роботі. Найважливішою рисою самоконтролю є самостійність при виконанні навчальних доручень. Поняття самоконтролю і самостійності тісно пов'язані з психологічним станом особистості й у напрямку самоорганізації, самоврядування, самовизначення, самоспостереження і самоаналізу [1: 9].

Ми вважаємо за необхідне зазначити, що процес самонавчання в школі повинен бути організований так, щоб учня перевести з позиції об'єкта в позицію суб'єкта, який керує своєю навчальною діяльністю. Процес самокерування здійснюється на всіх етапах навчальної діяльності. Вже на етапі сприйняття нового матеріалу учень повинен усвідомити мету діяльності, організувати себе на її досягнення і проводити коректування діяльності в досягненні мети сприйняття на основі самоконтролю. Для навчання самостійному керівництву необхідно сформувати у школярів пізнавальну активність і такі навчальні вміння: планування пізнавальної діяльності; її самоорганізація, спрямована на виконання цього плану; самоконтроль у процесі діяльності [2: 16].

Аналіз основних публікацій, у яких розглядалося питання про сутність поняття пізнавальної активності, дозволяє виділити два підходи: одні автори розглядають пізнавальну активність як діяльність, інші – як рису особистості. Ці підходи не можна відокремлювати один від одного, оскільки використання їх у діалектичній єдності дозволяє сформувати єдину точку зору з цієї проблеми. Отже, пізнавальну активність необхідно розглядати ще й як мету діяльності, і як засіб її досягнення, і як результат.

Метою навчання є не тільки оволодіння учнями знаннями, вміннями і навичками, але і формування провідних якостей особистості, одна з яких – пізнавальна активність, яка виявляється в спрямованості й стійкості пізнавальних інтересів, у прагненні до ефективного оволодіння знаннями і способами діяльності, в мобілізації вольових зусиль на досягнення навчально-пізнавальної мети. Тут у комплексі виявляються емоційні, інтелектуальні й етично-вольові процеси. Ця якість діяльності особистості формується, головним чином, у процесі пізнання, яке за своєю природою пов'язане з цілеспрямованою активністю суб'єкта [2: 48].

Покликаючись на Т.І. Шамову, ми виділяємо три рівні пізнавальної активності. *Перший рівень* – відтворююча активність, яка характеризується прагненням учня зрозуміти, запам'ятати і відтворити знання, оволодіти способом його застосування за зразком. Критерієм цього рівня активності може слугувати прагнення учня зрозуміти явище, що вивчається, яке проявляється на уроці у вигляді запитань до вчителя, в практичній

діяльності при виконанні завдань учителя, у систематичному виконанні домашньої роботи. Цей рівень активності відрізняється нестійкістю вольових зусиль школяра і відсутністю в учнів інтересу до поглиблення знань.

Другий рівень – інтерпретуюча активність. Вона характеризується прагненням учня до виявлення значення змісту, що вивчається; проникненням у суть явища; прагненням пізнати зв'язки між явищами і процесами, оволодінням способами застосування знань у нових умовах. Критерієм оцінки сформованості цього рівня активності буде наявність у школяра прагнення дізнатися у вчителя або з іншого джерела причину виникнення явища, що проявляється у постановці питань на зразок "чому?", вміння пояснити природу виникнення явищ, пояснити їх взаємозв'язок, уміння застосувати знання у новій ситуації. Характерним показником другого рівня пізнавальної активності є велика стійкість вольових зусиль, яка виявляється у тому, що учень прагне довести розпочату справу до кінця. На цьому рівні активності учень проявляє епізодичне прагнення до самостійного пошуку відповіді на питання, що зацікавило його. Суть діяльності педагога, який прагне розвивати пізнавальну активність школярів на другому рівні, пов'язана з використанням інформаційно-пошукових методів навчання, що і забезпечує частково-пошуковий характер діяльності учня.

Третій рівень – творчий рівень активності характеризується інтересом і прагненням не тільки проникнути глибоко в суть явищ та їх взаємозв'язків, але й знайти для цієї мети новий спосіб. Критерієм оцінки сформованості третього рівня пізнавальної активності може слугувати інтерес учня до теоретичного осмислення явищ і процесів, що вивчаються, до самостійного пошуку розв'язання проблем, що виникли в процесі пізнавальної і практичної діяльності. Характерна особливість цього рівня активності – прояв високих вольових якостей учня, завзятість і наполегливість у досягненні мети, широкі й стійкі пізнавальні інтереси. Цей рівень активності забезпечується збудженням високого ступеня розузгодження між тим, що учень знав, уже зустрічав у досвіді, й новою інформацією, новим явищем. Педагогічними засобами, що дозволяють включити вказаний механізм у дію, є організація дослідницької діяльності учнів [2: 54].

Розвиток пізнавальної активності нерозривно пов'язаний із самостійністю учнів. Можна виділити три найбільш суттєві компоненти пізнавальної самостійності: мотиваційний, змістовно-операційний і вольовий, які взаємопов'язані й взаємообумовлені. Мотиваційний компонент виявляється в усвідомленому мотиві, який обумовлює цілеспрямовану діяльність. Але оскільки мотив є джерелом діяльності людини, то він сам формується у процесі здійснення учнем дій щодо усвідомлення суперечності між пізнавальною потребою, яка виникає, і можливістю її задоволення власними зусиллями. Необхідно відзначити, що мотив діяльності тісно пов'язаний із пізнавальним інтересом, тому одним із шляхів формування інтересу школярів до навчальних предметів є формування у них позитивних мотивів, що забезпечують включення їх у пізнавальну діяльність. Змістовно-операційний компонент включає в себе оволодіння учнем системою провідних знань і способів навчання. Сформоване стійке прагнення до поповнення знань і оволодіння новими способами діяльності можливе тільки за умови, що учень уже володіє певною системою провідних знань і здатен самостійно їх здобувати. Вольовий компонент пов'язаний із певними зусиллями, які повинні докласти учні для досягнення поставленої мети. Вольові процеси органічно пов'язані з діяльністю, тому мотиваційний і змістовно-операційний компоненти тісно пов'язані з вольовими зусиллями.

Говорячи про формування у школярів пізнавальної самостійності й умінь самоконтролю, необхідно мати на увазі дві тісно пов'язані між собою задачі. Перша полягає в тому, щоб розвинути в учнів самостійність у пізнавальній діяльності, навчити їх самостійно опановувати знання, формувати свій світогляд; друга — в тому, щоб навчити їх самостійно застосовувати наявні знання в навчанні й практичній діяльності.

Під самостійною роботою учнів ми розуміємо таку роботу, яка виконується учнями за завданням та під контролем учителя, але без безпосередньої його участі в ній, і при цьому школярі свідомо прагнуть досягти поставленої мети, застосовуючи свої розумові зусилля і виражаючи в тій або іншій формі результат розумових дій. Самостійна робота передбачає активні розумові дії учнів, пов'язані з пошуками найраціональніших способів виконання запропонованих учителем завдань, з аналізом результатів роботи (самоконтроль).

Здійснення самоконтролю в процесі самостійної роботи учнів тільки тоді буде давати позитивні результати, коли ця діяльність певним чином організована, тобто є системою. Під системою самостійних робіт ми розуміємо, перш за все, сукупність взаємозв'язаних, взаємообумовлених, логічно побудованих і підлеглих загальним задачам видів робіт. Будь-яка система повинна керуватися певними вимогами або принципами, інакше це буде не система, а випадковий набір фактів, об'єктів, предметів і явищ.

При побудові системи самостійних робіт, у ході яких здійснюватиметься самоконтроль, визначимо основні дидактичні вимоги:

- Система самостійних робіт повинна сприяти розв'язанню основних дидактичних задач: набуттю учнями глибоких і міцних знань, розвитку в них пізнавальних здібностей, зокрема умінь і навичок самоконтролю, формуванню вміння самостійно осягати, розширювати і поглиблювати знання, застосовувати їх на практиці.
- Система повинна враховувати основні принципи дидактики, перш за все – принцип доступності й систематичності, зв'язок теорії з практикою, свідомої і творчої активності, принципи навчання на високому науковому рівні.
- Види системи робіт повинні бути різноманітні за навчальною метою і змістом, щоб забезпечити формування комплексу умінь і навичок в учнів.
- Послідовність виконання домашніх і класних самостійних робіт повинна логічно виходити з попередніх і забезпечувати передумови для виконання подальших. Успіх розв'язання цієї задачі залежить не тільки від

педагогічної майстерності вчителя, але й від того, як він розуміє значення і місце кожної окремої роботи в системі робіт, у розвитку пізнавальних здібностей учнів, їх мислення [3: 78].

Проте одна система не визначає успіху роботи вчителя з формування у школярів знань, умінь і навичок самоконтролю. Для цього необхідне також знання основних принципів, що забезпечують ефективність самостійних робіт, а також методику керівництва окремими видами самостійних робіт.

Ефективність самостійної роботи досягається в тому випадку, якщо вона є однією із складових, органічних елементів навчального процесу і для неї передбачається спеціальний час на кожному уроці, якщо вона проводиться планомірно і систематично, а не випадково й епізодично.

При відборі видів самостійної роботи, при визначенні її об'єму і змісту слід керуватися, як і у процесі навчання загалом, основними принципами дидактики. Найважливіше значення у цій справі мають принцип доступності й систематичності, зв'язок теорії з практикою, принцип послідовного наростання складності, принцип творчої активності, а також принцип диференційованого підходу до учнів. Застосування цих принципів при організації самостійної роботи має наступні особливості:

1. Самостійна робота повинна носити цілеспрямований характер. Це досягається чітким формулюванням мети роботи. Задача вчителя полягає у тому, щоб знайти таке формулювання завданням, яке викликало б у школярів інтерес до роботи і прагнення виконати її якнайкраще. Учні повинні чітко уявляти, в чому полягає задача і яким чином перевірятиметься її виконання.

2. Самостійна робота повинна бути дійсно самостійною і спонукати учня при її виконанні працювати напружено. Для забезпечення цього зміст і обсяг самостійної роботи, пропонованої на кожному етапі навчання, повинні бути посилюючими для учнів, а самі учні — підготовлені до виконання самостійної роботи теоретично і практично.

3. Необхідно формувати в учнів прості навички самоконтролю на початковому етапі виконання самостійної роботи. У цьому випадку самостійній роботі учнів повинен передувати наочний показ прийомів і способів самоконтролю, супроводжуваний чіткими поясненнями, записами на дошці.

4. Для самостійної роботи необхідно пропонувати такі завдання, виконання яких, в основному, не допускає дії за зразком або шаблоном, а вимагає застосування знань у новій ситуації. Тільки у цьому випадку самостійна робота сприяє формуванню ініціативи і пізнавальних здібностей учнів.

5. При організації самостійної роботи необхідно враховувати, що для оволодіння знаннями, вміннями і навичками різним учням потрібен різний час. Здійснювати це можна шляхом диференційованого підходу до учнів.

6. Завдання, пропоновані для самостійної роботи, повинні викликати інтерес в учнів. Він досягається новизною задач, що висувуються, незвичністю їх змісту, розкриттям перед учнями практичного значення пропонованої задачі або методу, яким потрібно оволодіти, дослідницькою роботою.

7. Самостійні роботи з різними видами самоконтролю учнів необхідно планомірно і систематично включати у навчальний процес. Тільки за цієї умови у них вироблятимуться стійкі вміння і навички постійного самоконтролю.

8. При організації самостійної роботи необхідно здійснювати розумне поєднання викладу матеріалу вчителем з самостійною роботою учнів з формування вмінь та навичок самоконтролю. У цій справі не можна допускати надмірностей: зайве захоплення самостійною роботою може уповільнити темпи вивчення програмного матеріалу, темпи просування учнів уперед у пізнанні нового.

9. При виконанні учнями самостійних робіт будь-якого виду керівна роль повинна належати вчителю. Вчитель продумує систему самостійних робіт, їх планомірне включення в навчальний процес. Він визначає мету, зміст і обсяг кожної самостійної роботи, її місце на уроці, методи навчання різним видам самостійної роботи. Він навчає учнів методам самоконтролю і здійснює контроль за якістю її, вивчає індивідуальні особливості учнів і враховує їх при організації самостійної роботи [3: 97].

Отже, самостійна робота в поєднанні з самоконтролем робить значний вплив на глибину і міцність знань учнів з предмета, на розвиток їх пізнавальних здібностей і вмінь здійснювати самоконтроль, на темп засвоєння нового матеріалу.

Аналіз практики роботи вчителів показує:

1. Самостійна робота, що систематично проводиться, в поєднанні з самоконтролем за умови її правильної організації сприяє отриманню учнями глибоких і більш міцних знань порівняно з тими, які вони засвоюють при повідомленні вчителем готових знань.

2. Організація виконання учнями різноманітних за дидактичною метою і змістом самостійних робіт, з установкою на самоконтроль, сприяє розвитку їх пізнавальних і творчих здібностей, мислення.

3. При ретельно продуманій методиці проведення самостійних робіт у поєднанні з самоконтролем прискорюється темп формування у школярів умінь і навичок практичного характеру, а це, у свою чергу, позитивно впливає на формування пізнавальних умінь і навичок.

4. При систематичній організації самоконтролю в процесі самостійної роботи на уроках і поєднанні його з різними видами домашньої роботи у школярів виробляються стійкі навички й уміння контролювати й оцінювати свою діяльність.

Оскільки сучасна освіта спрямована на становлення активної і самостійної особистості, проблема формування в учнів умінь та навичок самоконтролю постає найбільш гострою і необхідною. Важливою умовою формування зазначених умінь ми вважаємо розвиток в учнів пізнавальної активності й самостійності, виокремлюючи при цьому три рівні пізнавальної активності: відтворююча активність, інтерпретуюча

активність і творчий рівень, та три найбільш суттєві компоненти пізнавальної самостійності: мотиваційний, змістовно-операційний і вольовий. Як засвідчує практика роботи в сучасній школі, розглянуті нами рівні будуть підвищуватися тільки у процесі грамотно організованої самостійної роботи учнів з дотриманням визначених нами дидактичних вимог.

У перспективі нашого дослідження ми плануємо створити технологію формування в учнів основної школи вмій та навичок самоконтролю на уроках російської мови та запропонувати систему практичних завдань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Булынский Н.Н., Олейник Н.И. Особенности осуществления самоконтроля в процессе изучения общинженерных дисциплин в вузе.— Челябинск, 2001. — 24 с.
2. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 192 с.
3. Лында А.С. Дидактические основы формирования самоконтроля в процессе самостоятельной учебной работы учащихся. – М.: Высшая школа, 1979. – 159 с.
4. Мальцева К.П. Самоконтроль в учебной работе младшего школьника. – М., 1962 – 389 с.
5. Шамова Т.И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 208 с.

Матеріал надійшов до редакції 28.11.2005 р.

Серьогина И.Ю. Развитие познавательной активности в процессе самостоятельной работы как необходимое условие формирования самоконтроля школьников.

В статье анализируются понятия познавательной активности и самостоятельности учащихся, рассматриваются дидактические условия организации самостоятельной работы в школе в контексте формирования умений и навыков самоконтроля школьников.

Seryogina I.Y. Developing Cognitive Activity in the Process of Independent Work as a Necessary Condition of Formation of Pupils' Self-control.

This article analyses the conception of cognitive activity and independent work of pupils, the didactic conditions in the organization of independent work in school in the context of forming the abilities and habits of pupils' self-control